

8-Mavzu: Ekologik ong va Etnomadaniyat

Reja:

- 1. Ekologik ong va ekologik madaniyatning asosiy vazifasi.**
- 2. Jamiyatdagi ekologik muammolar.**

Jamiyatning rivojlanib borishi bilan insonlarning atrof-muhitga bo'lgan ta'siri o'sib boradi. Inson tabiat bilan, ya'ni o'simliklar hamda hayvonot dunyosi hamda yer osti va yer usti boyliklari bilan o'zaro muloqotda bo'ladi.

Ekologik muammolar kengayib, ularni hal etish dolzarb vazifa bo'lib qolgan hozirgi davrda bu muammolarni hal qilishda insoniyat uchun asosan ekologik ong va ekologik madaniyatning o'rni beqiyosdir.

Tabiat va inson o'rtasidagi munosabat ma'lum bir qonunlar orqali boshqariladi, ularga rioya qilmaslik ertami kechmi, albatta ekologik halokatga olib keladi. Bu muammo o'zining insoniyatga keltirayotgan va keltirishi mumkin bo'lgan fojiali oqibatlari jihatidan yadro urushi halokatidan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Albatta, ilmiy-texnikaviy rivojlanish natijasida, turli soha ilm va texnologiyalarining taraqqiyoti, yangi energiya manbalari va kimyoviy moddalarning paydo bo'lishi, tabiiy resurslardan yovuzlarcha foydalanish natijasida havo, suv ifloslanadi, insoniyatni boquvchi yer yaroqsiz holga kelib, oqibatda uni yashash muhitidan mahrum etadi.

Hozirgi davrda insoniyat, u qanday xavf qarshisida kelib qolganligini tushunib yetdi, atrof-muhitga inson faoliyati tufayli yetkazilayotgan zarar qanday natijalarga olib kelganligini yaqqol his etdi.

Inson faoliyatining natijasida atrof muhitga ancha sezilarli o'zgarishlar ro'y bermoqda. Bular asosan hozirgi kunda mavjud bo'lgan ekologik xavfsizlik klassifikatsiyasida bo'lgan: umumsayyoraviy, mintaqaviy, milliy, lokal ekologik xavfsizliklar mamlakatimiz hududini ham chetlab o'tmadi. Bu xavflardan ozon qatlami muammolari, ya'ni yemirilishi, iqlimning o'zgarishi, cho'llanish, toza ichimlik suvi tanqisligi, Orol dengizi muammosi, hayvonot va o'simlik dunyosi turlarining qisharib borishi, o'simlik dunyosining noqonuniy kesilib borishi, yer degradatsiyasi, suv resurslari tanqisligi, atmosfera ifloslanishi shular jumlasidandir.

Ekologik fojialarning bu darajadagi jadallashib borishida ekologik ong va ekologik madaniyat alohida o'rin tutadi.

Ekologik ong va ekologik madaniyatning asosiy vazifasi xalqimiz ekologik madaniyatini oshirish orqali huquqiy fuqarolik jamiyati tamoyillari asosida tabiatdan foydalanishni yo'lga qo'yish, tabiatni muhofaza qilish sohasida Davlat nazorati bilan bir qatorda jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, xalqimiz ongi va

madaniyatida ona Vatanimiz tabiatiga bo'lgan mehr-muhabbatini oshirish, uni asrab-avaylash va kelgusi avlod uchun zarur hayotiy sharoitlar qoldirishimiz kerakligini ko'rsatishdir.

Davlatimiz bozor iqtisodiyotiga o'tish davrini boshdan kechirayotgan hozirgi kunda ko'p sarmoya talab qiladigan ekologik tadbirlarni o'tkazish qiyindir. Lekin xalqimiz eng avvalo yosh avlodni ona Vatanga muhabbat, xalqiga sodiqlik, ongida millatimiz va davlatimiz rivojiga xavf solib turgan hodisalarga, shu jumladan, ekologik xavfga ham, faqat ularni bilishi va sodiqligi, tadbirkorligi va mas'uliyatliliigi bilan javob bera olishi hamda xavfni bartaraf etish mumkinligini singdira olishimiz, shu jumladan, ekologik ong va madaniyatni yo'lga qo'yish orqali kelajakda sodir bo'lishi mumkin bo'ladigan ko'p ofatlarning oldini olish mumkin bo'ladi.

Inson tabiatning bir bo'lagi bo'lgan holda u bilan bo'lgan munosabat orqali ekologik madaniyat shakllana borishi tufayli tabiatni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni tartibga solishda uni boshqarish uchun tabiat qonunlarini kashf qilib kelgan. Ammo inson o'zining tabiatga ta'siri orqali undagi muvozanatni buzdi va tabiat hodisalarining davriy muvozanatini izdan chiqardi.

Xalqimizda bir maqol bor: «Buloq suvi qurimaguncha inson uning qadriga yetmaydi». Darhaqiqat, necha asrlar davomida inson o'zining taraqqiyoti jarayoni bilan birga ekologiya inqirozi jarayonini tezlashtirdi. Bir so'z bilan aytganda, ekologik muammolar aksariyat hollarda insoniyat ta'siri ostida vujudga kelar ekan. O'zbekistonda hozirgi kunda azaldan yig'ilib kelgan maishiy va ishlab chiqarish chiqindilari 1 milliard 400 million tonnadan oshib ketdi.

Ijtimoiy ongning o'zgarishi, qadriyatlarga nisbatan munosabatlarning ekologik yo'nalishdagi ma'naviy madaniyatning rivojlanishi, sayyoramiz hayotiga yangicha qarashning shakllanishi uzoq yillar davomida va qiyin kechadigan jarayon bo'lib, bu o'rinda ekologik madaniyat alohida ahamiyat kasb etadi.

Ekologik madaniyatni shakllantirishda, ekologik ong va dunyoqarashni shakllantirish va rivojlantirishda bir qator yutuqlarga erishilayotgan bir vaqtda ushbu sohani singdirishda muhim o'rin tutadigan maktab tarbiyasiga, o'rta va oliy ta'lim muassasalariga e'tibor qaratishimiz lozim.

Ekologik bilimlar tashviqoti, aholini ekologik tarbiyalash va ularni o'qitish bo'yicha ishlar avj oldirilganligiga qaramay, Respublikamiz oliy va o'rta maxsus bilim yurtlarida atrof muhit muhofazasi, ya'ni ekologiya sohasida boshqa sohalar kabi Davlat noziri singari mutaxassislarni tayyorlash hozirgi kunga qadar yo'lga qo'yilmagan. Ushbu soha uchun bu kabi mutaxassislarni tayyorlash hozirgi kun talabidir.

Bundan tashqari, insoniyat tarbiyasi uchun uning mahallasi ham alohida o'rin egallaydi. Mahallalar ham ushbu ishlarga jonbozlik ko'rsatishi lozim, deb o'ylayman.

Shuni tashvish bilan aytish mumkinki, har kuni bitta tur o'simlik yoki bitta hayvon turi yer yuzidan yo'qolib boryapti. 1983 yili hayvonlarning 63 turi va 1984 yil o'simliklarning 163 turi «Qizil kitob»ning birinchi nashriga kiritildi. Mana, oradan vaqt o'tib tabiat muhofazasiga munosabat o'zgardi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1992 yil 9 martdagi 190-sonli «Qizil kitobni yuritish to'g'risida»gi Qarori qabul qilindi.

1998 yil O'zbekiston Respublikasi «Qizil kitobi»ning 1-jildi (O'simliklar qismi) nashr qilindi va bunda o'simliklarning 301 turi (163 tadan 301 taga oshgan) kiritilganligi qayd qilingan bo'lsa, 2006 yildagi yangi nashrida esa «Qizil kitob»ga kiritilgan o'simliklar turi 305-turni tashkil etadi. Bu ko'rsatkich oshib bormoqda.

Inson o'z hayoti va faoliyati, shuningdek, barcha tirik mavjudot dunyosi - biosfera uchun ko'z ko'rib, quloq eshitmagan miqyosdagi buzuvchanlik qudratiga ega bo'lgan, katta va kutilmagan salbiy o'zgarishlar, atrof-muhitga uzoqni o'ylamay qilingan munosabat, xatolar va yangi ishlarning hosilasi sifatida hozirgi yer yuzidagi vaziyat yuzaga keldi.

O'zbekistonda har bir kishi 1 sutkada 2-3 litr chuchuk suv ichadi. Gidrosferaning faqatgina 2,5 foizini chuchuk suv tashkil qiladi. Qishloq xo'jaligining ayrim sohalaridagi suv sarfini qiyosiy hisoblab ko'rsak, 1 tonna bug'doy yetishtirish uchun 1,5 tonna, 1 tonna sholi uchun - 4-5 ming tonna, 1 tonna paxta yetishtirish uchun 10 ming tonna suv sarflanadi.

O'simlik dunyosi yer yuzidagi hayot muvozanatini ta'minlash va ijtimoiy hamda iqtisodiy sharoitlarni yaxshilash uchun hayotiy zarur bo'lgan ekzotizmlar, turlar, genetik tiplar va ekologik jarayonlarning rang-barangligini saqlaydi, insonning hayotiy ehtiyojlari talablariga javob beradigan genetik xilma-xillik va turlarni himoya qiladi.

Ekologik madaniyatni rivojlantirishda boshqaruvning o'rni faqatgina Davlat xizmati bilangina emas, balki jamoatchilik rolini oshirish bugungi demokratik, huquqiy davlat qurish yo'lidagi ekologik bilimlarni targ'ibot qilish, aholining ekologik saviyasini ko'tarish borasida bir muncha ishlar amalga oshirilmoqda. Lekin shunga qaramay bu sohada bir qator kamchiliklar ham mavjud.

Insoniyat qadimgi zamonlardanoq tabiatning bir qismi ekanligini anglab, u o'zining harakatlari bilan tabiat o'rtasidagi munosabatlarni ongli ravishda boshqariladiganligini his qilib kelgan. Lekin insoniyat tabiatdan foydalanib uni qayta tiklanishiga e'tibor qaratilishini kech bo'lsada, tushunib yetdi. Insonlar madaniyati shakllanib rivojlana borar ekan, tabiat in'omlari bo'lmish o'simlik va

hayvonot dunyosi turlarini bir qanchasini madaniylashtirib, o'zlari uchun foydalanishni amalga oshirish jarayoni hozirda ham davom etayotgan jarayondir.

Atrof-muhit sofliigi, uning rang-barangligi-yu xilma-xilligini saqlash, ekologik madaniyatni rivojlantirish va uni boshqarish asosan tabiatni muhofaza qilish Davlat qo'mitasi va uning joylardagi tashkilotlari faoliyatiga bog'liq bo'libgina qolmay, joylardagi davlat hokimiyati organlarining ham burchidir. Ularning atrof-muhit muhofazasiga oid Qonun va hukumatimiz qarorlarini bajarishda ma'lum bir sustkashliklarga yo'l qo'yilmoqda. Sabab esa, qishloq xo'jaligida foydalanish uchun qaysidir yillarda eqilgan daraxtlarni parvarishlash, ularning qurigan turlari o'rniga qayta ko'chat ekish yo'li bilan tiklash ishlari qoniqarli darajada emas. Chunki mahsulot hosildorligini oshirish maqsadida tashkil etilgan ixotazorlarning zarurligini tasavvur etolmagan holda ayrim fermerlar tomonidan ixota daraxtzorlarini kesish hollari davom etmoqda.

Atrof-muhitni muhofaza qilishda va tabiat resurslaridan oqilona foydalanishda hozirgi kunda qo'llanilayotgan iqtisodiy mexanizmlarni yanada takomillashtirish, tabiatdan noto'g'ri foydalanganlarga tabiat solig'ini qo'llash hamda jamiyatning ekologik madaniyatini shakllantirishni rivojlantirishda ekologik ta'lim-tarbiyaning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish kerak. Bu bilan respublikamizda ishlab chiqarishni va insonning tabiatga bo'lgan munosabatini tartibga solish imkoniyati tug'iladi.

Tabiatimizni asrash, uni muhofaza qilish, tabiatdan oqilona foydalanish va jamiyatda ekologik madaniyat va ekologik ongni rivojlantirish nafaqat tabiatni muhofaza qilish organlarining ishi, balki shu zaminda yashayotgan har bir insonning ona Vatanimizga, uning tabiatiga bo'lgan farzandlik burchidir.

Amaliy jihatdan qaralganda Inson dialektika qonunlariga ko'ra paydo bo'lganidan boshlaboq ekologiya bilan bog'liqdir. Shuning uchun ham jamiyat va tabiatning o'zaro bog'liqligi va birligini noto'g'ri baholash tuzatib bo'lmas oqibatlariga olib kelishi mumkin. Bu jarayonni aynan keng ma'noda ekologiya o'rganadi. Ingliz olimi Julian Xaksl (1972) fikriga ko'ra bu bog'liqlik yerda hayot paydo bo'lgan - 2700 000 000 yil oldin boshlangan. Insonning tabiatga faol ta'siri esa Kichik Osiyoda 10000 yil oldin boshlangan yoki boshqacha qilib aytganda neolit davrida 375 avlod oldin boshlangan. Chex olimi Ya.Elinek (1982) ma'lumotlari bo'yicha Yaqin Sharqda eramizgacha bo'lgan VIII – VII ming yillarda aholining uyushib yashashi mavjud bo'lib suyakka ishlov berish texnikasi ancha takomillashgan edi. Lekin, V.S.Altunin va A.S.Shulyak (1991), insonning tabiiy muhitga faol ta'siri ancha erta – mezolit (eramizgacha 10-5 ming y.) davridan boshlangan deb qayd etishgan. Yaqin Sharqda ancha rivojlangan mezolit madaniyati 10500 yil oldin paydo bo'lgan.

Akademik B.A.Ribakov tahriri ostidagi arxeologik ma'lumotlar turkiy xalqlar tarixi eramizgacha bo'lgan X-VI ming yillardan boshlanishini ko'rsatadi. Unda mezolit davrida ular joylashgan yyerlarning tabiiy sharoiti xaritasi keltirilgan bo'lib,

bugungi respublikamiz hududi sahro va yarim sahro mintaqasiga kiritilgan. E.D.Mamedov va G.N.Trofimov ma'lumotlari (1996 y.)ga ko'ra Lyavlyakonplyuvial (eramizgacha 7-4 ming yillar) davrida hozirgi sahro hududida boshqa iqlim hukmronlik qilgan. Amudaryo va Zarafshon daryolari oqimi hozirgiga nisbatan 2,5 marta ko'p bo'lgan. Keyinchalik antropogen omilning atrof-muhitga ta'siri kuchayib borgan. Eramizgacha bo'lgan VII (Avesto) asrda tabiat o'zgarishi shu darajaga yetganki, uni muhofaza qilish bo'yicha «Inson o'zini doimo ozoda tutishi, tabiatni asrab avaylashi, havo, suv va zaminning pokligini ta'minlashi lozim» degan chaqiriqlar paydo bo'la boshladi. Tabiatning uch unsuri bo'lmish yer, suv va havo ekologiyada fundamental tushuncha bo'lgan «biogeotsenoz»ning tarkibiy qismlari hisoblanadi. «Ekotop» aynan shu elementlar - «klimatop» (havo), «gidrotop» (suv) va «edafatop» (tuproq) dan tashkil topgan (G.Yu.Valukonis, Sh.O.Muradov, 2001, 21- b.). Shu davrdan boshlab atrof-muhitda salbiy hodisalar kuzatilib, ekologik qonuniyatlarni o'rganish zaruriyati paydo bo'ldi.

Eramizgacha bo'lgan V asrda Suqrot (eramizgacha 469-399 yy.) ishlarida ham atrof-muhit haqidagi fikrlar paydo bo'ldi. Kimlardir unga «Afinaliklar seni o'limga hukm etdi» deyishganda u «Ularni esa tabiat o'limga hukm etgan» deb bemalol javob bergan edi (V.S.Nersenyants, 1996, 203-b.). Keyinchalik Gippokrat (eramizgacha 480-377-yy.) iqlim-milliy xarakter xususiyatlarini belgilaydi, deb ta'kidlagan paytda, qadimgi grek tarixchisi Gerodot jamiyat rivojlanishi tabiatga bog'liq degan fikrni bildirgan.

Fuqidid (eramizgacha 460-400 yy.), Ksenofont (eramizgacha 430-355 yy.) tabiiy omillarni shaharlar va iqtisodga ta'sir etishini aytishgan.

Angliyalik tarixchi va sotsiolog A.Toynbi (1889-1975) qadimgi grek faylasufi Platonning (Aflotun) (er.av 427-347yy.) Gretsiya hududida insonlarning tajovuzkorona ta'siri ostida tuproqning ifloslanishi hamda qurib ketishi haqidagi fikrlarini aytgan. Platon shuningdek insonlar xarakteri geografik muhitga bog'liq deb ta'kidlaydi. (A.V.Losev, G.G.Provadkin, 1998 y. 40-b.). Aristotel (Arastu) (er.av. 384-322 yy.) ham xuddi shunday fikrda edi. Qadimgi grek olimlari K.Eratosten (er.av. 276-194 yy.), Galen (er.av. 136-200 yy.), Polibiy (er.av. 200-120 yy.), Strabon (eram. 1 asr), rimlik Tit Lukretsiy Tatsit (er.av. 58-117 yy.) va boshqalar jamiyat rivojlanishida tabiiy omillar ahamiyatiga yuqori baho berishgan.

Markaziy Osiyoning buyuk allomalari Al-Xorazmiy (782-847), Al-Farg'oniy (Al-Fraganus) (IX a. bosh. 861 y.), Al-Forobiy (870-910), AbuRayhon Beruniy (973-1048), Ibn Sino (980-1037), Zahiriddin Bobur (1483-1530), Mirzo Ulug'bek (1394-1449) tabiat haqidagi fanlarga katta hissa qo'shganlar. Ular tabiat qonuniyatlarini, o'simliklar va hayvonot dunyosini har tomonlama o'rganib, atrofimizni o'rab turgan muhitga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga chaqirganlar.

O'rta asrlarda ingliz faylasufi Frensis Bekon (1561-1626) jamiyatning ta'sir etishidan tabiiy muhitni saqlash vazifalarini qarab chiqqan edi. XVIII asr o'rtalarida taniqli tabiatshunos Karl Linneyning (1707-1778 y.) «Tabiat tizimi» nomli ajoyib asari e'lon qilinib, u o'simliklar va hayvonlarni ilmiy tizimlarga ajratishga asos bo'ldi. Fransuz naturalisti Jan Batist Lamark (1744-1829) organizmlarga muhitning ta'siri masalasini o'rganishni birinchilardan bo'lib o'rtaga tashladi. Shvetsiya

olimlari Bengt Xultman va Erik Levli (2000) ingliz yozuvchisi, tabiatshunos Gilbert Uaytni ekologiya fanining asoschisi deb hisoblaydi (1720-1793). Uning «Qadimiy Zelburning tabiat tarixi» asari zamon ekologik harakatining dasturi deb hisoblanadi. Tabiat haqidagi fanlarning keyingi rivojini nemis olimi A.Gumboldt (1769-1859), rus zoologi va naturalist Karl Rule (1814-1858) va N.A.Severtsov ishlarida kuzatishimiz mumkin. Amerikalik geograf-olim G.Marsh (1801-1882) birinchi bo'lib insonning tabiatga salbiy ta'siri haqida (1864) alohida kitob yozdi (X.T.Tursunov, T.U.Rahimova, 2006, 10-b.). Ch.Darvinning (1809-1882) evolyutsion ta'limoti, «Turlarning tabiiy yo'l bilan tanlanishdan kelib chiqishi» kitobi (1859) ekologiya fanining mustaqil fan sifatida yuzaga kelishiga katta hissa qo'shdi.